

بررسی معماری سنتی و ماندگاری بناهای تاریخی

(مطالعه موردی: بناهای تاریخی استان ایلام)

مهندس زینب لطفی^۱، مهندس آزاده محمودیان^۲

چکیده

فضاهای تاریخی به عنوان بخشی از سازه‌های معماری سنتی، از سیاست‌های توسعه پایدار تبعیت کرده است. این مقوله به دلیل اهمیت و ضرورت آن، از مسائل کلیدی قابل طرح در مراکز علمی و اجرایی است. از جهتی دیگر محیط زیست، اقلیم و تغییرات آن، مسئله کاهش مصرف انرژی و مسائل بوم‌شناختی از دیگر عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری سیاست‌های معماری پایدار است. معماری سنتی مدلی از معماری ایرانی است که از شیوه‌های مهم معماری پایدار تبعیت می‌کند. بررسی سبک معماری بناهای تاریخی به عنوان الگوهای معماری سنتی ایرانیان در طول زمان، و در مواجهه با بسیاری از پدیده‌های طبیعی و جغرافیایی هم‌چنان استوار و پایدار باقی مانده و مقاوم بوده‌اند. در بافت معماری سنتی، بناها به گونه‌ای احداث شده‌اند که کمترین تأثیر منفی را بر محیط زیست داشته باشند. بنابراین، نگرشی تازه به معماری مدرن در راستای بهره‌گیری از معماری سنتی در جهت احیای معماری ایرانی، مورد نیاز است. بنابراین در این نوشتار این هدف دنبال شده تا با معرفی فضاهای تاریخی در اقلیم‌های مختلف فلات ایران و ویژگی‌های ارزشمند معماری سنتی، بتوانیم میراث گران‌بهای الگوهای معماری سنتی ایرانی را حفظ نماییم.

واژگان کلیدی: معماری سنتی، بناهای تاریخی، بادگیر، سیمره،

^۱ - دانش‌آموخته ارشد مهندسی معماری

^۲ - دانش‌آموخته ارشد مهندسی معماری

بوم‌شناسی منطقه مورد مطالعه

مقدمه: شکل‌گیری معماری سنتی در ایران، در مکان جغرافیا و تحت تأثیر پدیده‌های طبیعی در زیست‌بوم سرزمین ایران شکل گرفته است. شرایط اقلیمی متنوع فلات ایران نقش مهم و کلیدی در معماری سنتی این سرزمین ایفا نموده است. از این‌رو، مطالعات جغرافیایی کلید واژه ورود به مطالعات معماری در اقلیم‌های مختلف و متنوع این کشور بزرگ قلمداد می‌گردد. فلات ایران، با وجود رشته‌کوه‌های عظیم حاشیه‌ای، دشت‌های داخلی و کناره‌ای، تنوع پوشش گیاهی و جنگلی، اقلیم‌های متنوع، آب‌های روان و زیرزمینی، شرایط خاص و مطلوبی برای استقرار و زندگی انسان داراست و واقع شدن در جنوب غربی آسیا باعث شده تا پل ارتباطی آسیا با اروپا و آفریقا باشد. قرار گرفتن ایران در منطقه معتدل شمالی کره زمین از دیگر ویژگی‌های طبیعی مناسب برای استقرار است که این منطقه از آن بهره‌مند می‌باشد. ناهمواری‌های ایران قسمتی از ناهموارهای قاره «اوراسیا» یا قطعه خشکی (آسیا - اروپا) است که اواخر دوران دوم زمین‌شناسی ارتفاعات بلند آن به علت فشار نیرویی که از سوی شمال شرقی کره زمین بر آب‌ها و رسوبات آن‌ها وارد شده و در نهایت بر اثر حرکت‌های کوه‌زایی پدید آمده است. این ناهمواری‌ها به صورت شبکه گسترده‌ای در یک گستره مشخصی قرار گرفته‌اند.

اقلیم و معماری

اقلیم عبارت است از شرایط جوی مناطق جغرافیایی که در مطالعات معماری مورد توجه طراحان بناهای مختلف قرار می‌گیرد. در ساختار بناهای بومی و سنتی فلات ایران، اقلیم به عنوان مبنای حیات و فعالیت‌های انسان قلمداد شده است. این شرایط موجب شده تا حوزه‌های اقلیمی متفاوتی در منطقه پدید آید که هر یک دارای ویژگی‌های خاصی

است. با توجه به اهمیت اقلیم و آب و هوا، در بخش معماری تلاش شده تا این موضوع مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد سکونتگاه‌های مردمان این سرزمین تحت تأثیر شرایط جغرافیایی و موقعیت مکانی، از امکانات زیست‌بوم خود بهره جسته‌اند. استقرار در پناهگاه‌های صخره‌ای، غارها در دوران کوه‌نشینی و استفاده از امکانات دشت‌های حاشیه‌ای کوهستان‌ها، شیوه‌های معماری خلاقانه‌ای را برای مکان زندگی خود به کار برده‌اند. زندگی در کنار منابع آب در دوران یک‌جانشینی موجب پدیدار شدن دهکده‌های اولیه در بخش‌هایی از فلات ایران شده است. که در قالب دوران جمع‌آوری غذا، استقرار موقت و فصلی و دوران استقرار کامل در روستاها مشخص شده‌اند (ملک شهمیرزادی، ۱۳۷۳: ۸۱). ساکنان بومی و مهاجران در دوره‌های بعد با ابتکار و خلاقیت خود، به تدریج وارد مرحله شهرنشینی و استقرار دائم شده‌اند. تحولات تاریخی و یافته‌های حاصل از حفاری‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی، اطلاعات ارزشمندی از سکونتگاه‌ها و مکان‌های زندگی، از گذشته تا به امروز را نشان داده است. مردمان ساکن در مناطق مختلف سرزمینی، با همراهی و سازگاری با نظام حاکم بر طبیعت توانسته بودند منابع طبیعی را حفظ نمایند و بدون آسیب‌رسانی به اکوسیستم‌های طبیعی، محیط زندگی خود را طبیعی نگه دارند.

معماری سنتی

معماران سنتی این مرز و بوم نیز به لحاظ تجربه‌ی چند هزار ساله خود، اصول و روش‌هایی به کار برده‌اند که بدون استفاده از وسایل مکانیکی، شرایط زیست محیطی ساختمان‌ها را در مناطق مختلف آب و هوایی به شرایط آسایش انسان تا حد ممکن نزدیک کرده‌اند. علی محمد خلیلیان در مقاله «ایلام در گستره تاریخ» به موقعیت پیش

از تاریخ منطقه اشاره داشته و نوشته است: «کشور ایران از جمله سرزمین‌های آسیایی است که به لحاظ دیرین شناسی، اولین طلیعه حیات انسانی و امکان استقرار بشری را در اقلیم پهناور خود به ودیعه دارد» (خلیلیان، ۱۳۷۹: ۶۲-۶۷) او در ادامه مقاله خود نوشته است: «تحقیقات و کشفیات علمی، حضور انسان را با شرایط فیزیکی و جسمی موجود لااقل از مرز صد هزار سال پیش، دوره پالئولیتیک میانه (عصر حجر قدیم) در عرصه زمین تأیید می‌نماید و ایران از چنین موقعیت ممتازی برخوردار است. یکی از مهمترین نقاط قوت معماری سنتی، تکیه بر بهینه کردن سکونت‌گاه با شرایط اقلیمی، شرایط بافت اجتماعی و اقتصادی منطقه بوده است. با توجه به کاربرد این معماری در گذشته و استقبال از آن از یک سو و از سویی کارآمدی بالای این نوع معماری در تعامل با شرایط مطرح شده (اقلیمی، اجتماعی و اقتصادی) تلفیق این معماری با معماری نوین در چارچوب معماری پایدار می‌تواند بر بسیاری از مشکلات معماری جدید غلبه پیدا کرده و به بهینه‌تر شدن الگوهای ساخت منازل مسکونی کمک نماید.

معماری سنتی، ویژگی‌ها

مهمترین ویژگی‌های معماری سنتی، همه‌جانبه‌نگری و نکته‌سنجی‌های علمی، فنی و اجرایی در جهت پایداری و ایستایی سازه‌هاست. شناخت ویژگی‌های بارز بناهای قدیمی همواره در مسیر احیای باز زنده‌سازی آن‌ها راه‌گشا است. به ویژه این که همواره خصوصیات از دوران کهن در بناهای قدیمی به جای می‌ماند که هر قدر بارها فرسوده شده و نقش اولیه خود را از دست داده باشند، اصالت و هویت آن‌ها باز هم چنان به چشم می‌خورد. برخی از این ویژگی‌ها به ساختار کالبدی و اجتماعی این نوع بناها برمی‌گردد که ریشه در پیشینه فرهنگی مردم داشته و برخی دیگر خصوصیات کالبدی بنا هستند که

گاهی واضح و آشکارند و گاهی بررسی آن‌ها نیاز به دقت و کنکاش در کالبد دارد. برای دستیابی به راه‌حل مناسب جهت احیای ساختار و اصول هوشمندانه این بناها، ضرورت دارد نخست اصول کلی ساختار آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته و سپس مسائل آن از یک سو در زمینه‌های مربوط به ویژگی‌های کالبدی از نظر بصری و عملکرد و از دیگر سو در زمینه‌های جایگاه اجتماعی، فرهنگی بنا و جنبه‌های غیرفیزیکی و در نهایت تحلیل سازه‌ای و یافتن رازهای پنهان آن‌ها مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد و این تلاش است که موجب تبلور و احیای برند هویتی این سرزمین کهن شده است. در بررسی معماری سنتی و عمارت‌های موجود ایران می‌توان به تکنیک‌های بدیع و با ظرافت بالا و پراز و رمز آن‌ها پی برد. ویژگی‌های معماری و سازه‌ای بناهای کهن نظیر کاربرد هوشمندانه مصالح، چگونگی مقاومت در برابر باد و زلزله، کلاف‌بندی‌ها و نحوه اجرای بنا به وضوح در متن آن‌ها مشاهده می‌شوند. (خاکی، ۱۳۳: ۲۱).

طراحی داخلی در معماری سنتی

تاقچه‌ها، رف‌ها، ارسی‌ها، هشتی‌ها، حوض‌ها و باغچه‌ها تنها شماری از عناصر کالبدی طراحی داخلی در ایران هستند. روش معماران گذشته ایرانی در به کارگیری این عناصر، در راستای آن بوده تا از جذابیت فرم کاسته شود و به غنای افزوده گردد. این همان هندسه همراه تزئینات است. به نظر می‌رسد طراحی داخلی در ایران، از یک سو در سبک و سیاق تاقچه‌ها، رف‌ها و ارسی‌های قدیم گرفتار ماند و از سوی دیگر به دکوراسیون و ابعاد دراماتیک و تزئینی فضاها تقلیل یافته است. با تمام این‌ها، طراحی داخلی فرایندی

است که هم‌زمان می‌بایست سویه‌های زیباشناختی و عملکردی را سامان دهد. طراحی داخلی یک ساختمان داستانی است که شخصیت اصلی آن خود انسان است.

برخی واژه‌ها در معماری سنتی ایران

ارسی: واژه ارسی در فرهنگ عمید به معنی درِ اتاقی است که بر روی حیاط باز می‌شود. **اندرونی:** بخشی از خانه است که به زن و فرزندان و سایر اهل خانه اطلاق می‌شود.

جلوخان: فضای باز پیش از سردر ورودی.

سفره‌خانه: اتاق یا تالاری که محل صرف غذاست.

صفه: سکوی بدون سقفی که سطح آن بالاتر از سطح حیاط است و معمولاً در جلوی فضاهای بسته قرار می‌گیرد.

معقلی: نوعی تزیین نما است که از ترکیب آجر و کاشی به وجود می‌آید.

قلعه: حصار بلند، پناهگاه و دژ که بر فراز کوه یا جای بلند ساخته می‌شود. معمولاً به مجموعه بناهایی که با حصار بلند محصور شده و در نقاط استراتژیک ساخته شوند، قلعه یا دژ گفته می‌شود. قلعه‌ها دارای استحکاماتی هستند که قدرت دفاع از ساکنان آن را داشته باشند و قلاع جمع مکسر قلعه است.

قلعه بیگی: نگهبان قلعه، قلعه‌بان، حاکم قلعه

درگاه: قصر، دروازه قصر

دروازه: ورودی شهر یا بناهای بزرگ

دهلیز: دالان

رباط: کاروان‌سرا

ربض: حومه شهر

رف: تاقچه مرتفع

رواق: طاق‌های دهلیز اطراف میان‌سرا

ساباط: دالان مسقف بین دو خانه که به عنوان معبر از آن استفاده می‌شود. معمولاً طرفین

آن طاق‌هایی وجود دارد

سرداب: که همان زیرزمین است.

طاق‌نما: نمایی که حالت قوسی طاق را می‌نمایاند. بیشتر برای برجسته نشان دادن

پنجره‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد.

گوشواره: گوشواره روی گوشه عنصری قبل از اسلام اساساً برای تعبیه یک گنبد

مدور روی پلان مربع کار گرفته شده است.

گیلویی: بخش فاصله بین طاق و دیوار

مقرنس: مقرنس نوعی تزئین است با فرو رفتگی‌ها و برجستگی‌هایی از روی نظم و

قاعده که در بعضی موارد به شکل استاکتیت آویزان است و در حقیقت این نوع

تزئین معماری نوعی تزئین حجم پردازشی شده است.

مصلی: فضای باز برای برگزاری نماز در اعیاد مذهبی

محراب‌ها: طاق‌نماهایی که جهت قبله را معلوم می‌دارد.

نگارخانه: تالار نقاشی

هزارباف: طرح‌های تزئینی سراسری با آجر و کاشی

هشتی: فضای اصلی ورودی که معمولاً بعد از سردر قرار می‌گیرد.

ایوان، ایوانچه، ایوان ستون‌دار، بادگیر، پنج‌دری، تالار، چهارصفه، حوض‌خانه، حیاط

خلوت، رواق، آبدارخانه، اتاق گوشواره، سه‌دری، شاه‌نشین، طاق و تویزه که نوعی

روش سقف‌سازی است، کفش‌کن، مطبخ از دیگر بخش‌های کاربردی در عرصه

معماری است.

هویت معماری

امروزه یکی از چالش‌های طراحی سازه‌های شهری و نیز مدیریت شهری، هدر دادن هویت معماری در شهرها و دور شدن آن‌ها از اصالت معماری می‌باشد. عمده بودن فعالیت بخش خصوصی در ساخت‌وساز و عدم توجه و یا آگاهی عموم از اصول معماری سنتی از یک سو و از سویی نظارت صرف متولیان ساخت‌وساز شهری نظیر شهرداری‌ها و نظام مهندسی بر بخش مبانی فنی ساخت‌وساز و عدم توجه کافی به موضوع شکل دادن به معماری پایدار با تکیه بر معماری سنتی و چشم‌داشت به معماری مدرن سبب گردیده است تا آن‌طور که بایسته است، معماری سنتی پایدار در طراحی سازه‌ها و ساختمان‌های مسکونی و اداری مورد توجه قرار نگیرد (سهرابی، ۱۳۸۶، ۲۵). اهمیت این موضوع از این پرسش بیشتر به چشم می‌خورد که آیا معماری سنتی ایران می‌تواند جلوه‌ای از یک معماری پایدار باشد و به چه صورت به این نیازها پاسخ می‌گوید؟ (ارمغان، ۱۳۸۸: ۱۶)

اصول معماری داخلی

نور: نور عنصری است که با آن دیدن اشیا ممکن می‌شود. نور می‌تواند ریتم خلاقانه‌ای به یک فضای داخلی ببخشد. نورپردازی در یک فضای داخلی پیامدهای مهمی در بر دارد، چه بسا نورپردازی مناسب یک فضا آن فضا را چشم‌نواز می‌کند.

فرم: فرم، توده فیزیکی یک شیء است که سه بُعدی بوده و وزن دارد. فرم معمولاً به پوسته بیرونی بنا نسبت داده می‌شود؛ در حالی که در فضای داخلی هم فرم خاص خود را تشکیل می‌دهد. معمولاً فرم فضای داخلی تابعی از عوامل مختلف است. بیرون و درون می‌تواند یک شکل نباشد.

فضا: در طراحی داخلی معمولاً استفاده مؤثر از فضا و ارتباط آن با محیط، مهم است. مسأله‌ای که در رابطه با فضا مطرح می‌شود، رعایت ابعاد انسانی در طراحی داخلی است. **بافت:** مشخصه‌ای از یک شیء است که با لمس کردن یا دیدن به چشم می‌آید. در طراحی داخلی پوسته‌ها و سطوح فضایی معمولاً بسته به عملکرد هر فضا تغییر می‌کند. **شکل:** شکل خط بیرونی یک شیء را تشکیل می‌دهد. در معماری معمولاً شکل و فرم را با هم اشتباه می‌گیرند. معمولاً شکل‌ها یا طبیعی هستند و یا غیرقابل مشاهده یا هندسی. در ترکیب‌بندی یک فضا، شکل اشیا عامل تعیین‌کننده‌ای است. طراحان داخلی به کمک این عامل می‌توانند ترکیبات بصری گوناگونی پدید آورند.

رنگ: در حقیقت عنصر فرم از طریق رنگ معنا می‌یابد. رنگ در طراحی داخلی احساس آدمی را تحت تأثیر قرار داده و روی فرم تأکید می‌کند، ضمن آن که رنگ، حس مقیاس را هم موجب می‌شود. کاربرد رنگ هم از یک فضای داخلی به فضای دیگر فرق می‌کند و در کاربرد رنگ توجه به خصلت‌های روانی آدمی ضرورت تام دارد.

حجم: حجم عنصر مهم طراحی داخلی است. در معماری سنتی ایران، شاهد فضاهای پر و خالی احجام معماری چون مقرنس‌ها، گوشواره‌ها هستیم. در این معماری مسائل حجمی اهمیت زیادی دارد. در معماری مدرن معمار به انتزاع و جدایی پوسته و حجم بنا از درون آن می‌اندیشد.^۳

معماری بومی و سنتی

پدیده معماری بومی به عنوان مقوله‌ای در زیباشناسی و عرفان، در خلوص اندیشه و احترام به طبیعت، موضوعی بسیار بااهمیت می‌باشد. معماری بومی با آن که در طول تاریخ، دست‌خوش پدیده‌های دگرگون‌کننده بوده است؛ ولی توانسته هویت ویژه خود

^۳ -<http://www.nagshh>

را حفظ کند و نمایشگر آداب و رسوم، روحیه و احساسات، اندیشه و عقیده، ذوق و سلیقه هنر آنان باشد. در برخورد با مجموعه‌ها و واحدهای بومی معماری، تأثیرات محیط طبیعی و فرهنگی به بارزترین شکل خود متجلی می‌شوند. به نظر می‌رسد که این مجموعه مصداق‌های خوبی برای رویکرد پایداری در زمان و مکان خودشان می‌باشند (فلامکی، ۱۳۸۴: ۱۵). یکی از خصوصیات معماری ایرانی استفاده از هندسه طرح می‌باشد. قواعد هندسی در طراحی منجر به درک بهتر اندازه، تناسب و نیروهای مربوط به سازه که با ساخت و ساز سر و کار دارد، می‌شود.

فهم دقیق هندسه و مواد مربوط به آن معماری ایرانی را قادر به ارائه فرم‌های پایدارتر و با ارزش می‌کند (پیرنیا ۱۳۸۳، ۲۵).

معماری اقلیمی: معماری گذشته ایران با تکیه بر تجربه و تکنیک ساخت و با بهره‌گیری از مصالح بومی، راه و روش‌هایی منطقی جهت برآورده شدن شرایط آسایش انسان ابداع نموده است. با بررسی معماری سنتی این سرزمین می‌توان آن را معماری پایدار و یا یکی از نمودهای معماری پایدار نامید. از مسائل مهم معماری پایدار توجه به موضوعات متفاوتی هم‌چون اکولوژیک، ارزانی، در دسترس بودن، سازگاری با محیط زیست و موارد دیگر است. در ساختمان‌های سنتی، همیشه استفاده از انرژی‌های ارزان و در دسترس مانند آفتاب، باد و نور مد نظر بوده است.

رویکرد پایداری در معماری سنتی

وجود اصول در معماری ایرانی، اجازه می‌دهند تا همه از زبان عمومی بین آن‌ها استفاده کنند. اصول ساختمان‌های سنتی ایران، از طریق واحد اندازه‌گیری استاندارد، طراحی مدولار و تناسبات طراحی پدیدار می‌شوند. چیزی که اصول معماری سنتی ایرانی را ارائه می‌کند، مبتنی بر توجه به مراحل و سطوح در طراحی و مدیریت ساخت می‌باشد.

منظور از این بحث، توصیه و الگو و شکل نیست، بلکه هدف شناسایی اصول معماری بومی و شناسایی مشکلاتش است که معماری بومی برای حل آن مطرح شده بود (محمدخانی ۱۳۹۴، ۶). معماری سنتی ایران اساساً بر موارد زیر متمرکز شده است:

الف) نگاه به طبیعت و تداعی تقدس آن،

ب) مراحل طراحی و طراحی انسان،

پ) پایایی بنا.

تحولات تاریخی معماری سنتی در ایران

سرزمین تاریخی ایران با توجه به موقعیت خاص جغرافیایی، نقش پل ارتباطی شرق و غرب را در قاره آسیا ایفا نموده است. بنابراین در طول تاریخ در مسیر تبادل و تهاجم فرهنگ‌ها و مهاجرت اقوام مختلف بوده است. این شرایط موجب شده تا معماری در ایران از تنوع برخوردار باشد. الگوی معماری آثار تاریخی در ایران، دارای مفهوم و هدف دینی و آئینی است. بیشتر آثار برجای مانده از دوران تاریخ کهن را معابد و زیگورات‌ها تشکیل داده است. از جهتی، پدیده‌های طبیعی چون آب در معماری ایرانی به روشنی نمایان است. معابد آنهایتا در مکان‌های باستانی نزدیک به منابع آب، نمونه‌های ارزشمندی از تاریخ معماری ایرانیان محسوب می‌گردد. پیشینه معماری سنتی ایرانیان به ادوار پیش از تاریخ می‌رسد. از این رو، در دوران تاریخی پیش از اسلام و پس از ظهور اسلام نیز تاکنون شاهد تحولات گسترده‌ای در تاریخ معماری ایرانی - اسلامی هستیم. بنابراین، معرفی معماری ایرانی، معرفی فکر و اندیشه هنرمندان معمار این سرزمین است.

معماری سرپناه‌ها

سرپناه یا سکونتگاه سازه‌ای است که برای سکونت انسان و یا برای کار و فعالیت ساخته می‌شود. سرپناه‌ها در مناطق مختلف اقلیمی دارای تنوع می‌باشند. موقعیت جغرافیایی، مصالح ساختمانی، کاربرد بنا و بسیاری عوامل دیگر موجب تنوع در سرپناه شده است.

الف) سازه‌های موقت

این نوع سازه‌ها بیشتر به وسیله کوچ‌نشینان در مکان‌های قشلاق و بیلاق ساخته می‌شود. این نوع سازه‌ها متنوع بوده و با توجه به شرایط و موقعیت مکان‌ها متفاوت می‌باشند. استفاده از چادر، کولا و کپر، دیوار خشکه‌چین و شاخ و برگ درختان در سکونتگاه‌های موقت ملاحظه می‌شود.

ب) سازه‌های دائمی و پایدار

این نوع سازه‌ها در تاریخ تحولات معماری با بهره‌گیری از مصالح مختلف و با الگوها و سبک‌های متنوع تحت تأثیر شرایط زمان و مکان و فرهنگ‌ها مورد استفاده انسان بوده است. برخی از سازه‌های دائمی در این مبحث مورد بررسی قرار گرفته است.

سازه‌های آجری

بخش عمده‌ای از سازه‌های ایجاد شده در دوران مختلف تاریخ از مصالح خشت و آجر و آجر تنها استفاده شده است. اسکلت اصلی این نوع ساختمان‌ها آجری بوده و برای ساختن سقف‌ها در ایران معمولاً از پروفیل و آجر به صورت طاق ضربی استفاده می‌گردد و یا از سقف تیرچه و بلوک استفاده می‌شود. در این نوع ساختمان‌ها برای مقابله با نیروهای جانبی مانند زلزله باید حتماً از شناژهای روی کرسی چینی و زیر سقف‌ها استفاده شود. در ساختمان‌های آجری معمولاً دیوارهای حمال در طبقات مختلف روی هم قرار می‌گیرند.

سازه‌های خشتی و گلی

تاریخ تحولات معماری نشان می‌دهد این گونه سازه‌ها در مناطق مختلف و با اقلیم‌های متنوع مورد استفاده بوده است و دارای سابقه طولانی است. امروزه در برخی مناطق دوردست از شهرها به دلیل عدم دسترسی به مصالح ساختمانی، از این گونه مصالح استفاده می‌شود.

سازه‌های چوبی و سنگی

ساختمان‌های چوبی و سنگی معمولاً در مناطق جنگلی و کوهستانی به سبب دسترسی به این گونه مصالح مورد استفاده قرار می‌گیرند. بسیاری از آثار تاریخی با استفاده از مصالح فوق ساخته شده‌اند. ارگ بم در ایران و آثار باقی مانده از معابد مذهبی بین‌النهرین و ... از جمله این آثار می‌باشند.

سازه‌های ترکیبی

در دنیای امروز با توجه به شرایط و امکانات و نیز موقعیت‌های مکانی و ... ممکن است از دو یا چند نوع از مصالح استفاده شود.

سازه‌های سنگی

تاریخچه استفاده از سنگ: پیشرفت تمدن سازی بشری تا حد زیادی در گرو پیدایی اکتشافات مواد و مصالح تازه و بهره‌برداری انسان از مواد در جهت ارایه زندگی و تحول و تحرک بیشتر در صحنه‌های زندگی اجتماعی بوده است.

سرزمین ایران از دیدگاه روندهای تکاملی پیدایی و بهره‌برداری مصالح دارای تاریخی باستانی و پیوسته است. از دوران پیش از تاریخ مدون، ساکنان این سرزمین کهن شاهد بهره‌گیری از مواد در ساختار زندگی مادی خود بوده است. در دوره تاریخی نیز ایران علاوه بر آن که جایگاه پیدایی مواد و مصالح تازه و دارنده کان‌ها و ذخائر فراوان بوده

است، گذرگاه موج‌های باستانی هم‌چون: چین، مصر میان‌رودان، یونان و روم، و ... نیز به‌شمار آمده است و ارزش‌های آن‌ها هم‌چون سنگ، چوب و دیگر مواد مصالح در اسناد و منابع و داستان‌ها بازتاب داشته است.

سنگ یکی از اولین مصالحی بوده است که انسان‌های اولیه برای ساختن ابزارها و ... محل‌های مسکونی یا بهتر بگوییم برای پناهگاه‌های خود مورد استفاده قرار داده‌اند. دوره‌های پارینه‌سنگی و نوسنگی نشان دهندهٔ تقدم زمانی کاربرد سنگ بر فلز و دیگر مصالح بوده است. انسان نخستین با آزمایش و تست متوجه ویژگی‌های مصالح سنگی گشته و در دوران پیش از تاریخ از سنگ برای رفع نیازهای خود در شکار و دفاع در برابر جانوران و ساختمان‌سازی بهره می‌برده است. کم‌کم با تغییر شکل تکه‌های سنگ و درست کردن لبه‌ها و یا نوک سنگ، ابزارهایی ساخت که می‌توانست در شکار به شکل بهتری به کار رود. در طی دوره‌های پارینه‌سنگی و نوسنگی تغییرات و دگرگونی بسیاری در ابزارسازی سنگی و استفاده از سنگ پدیدار گردید و بر میزان تجربیات و مهارت مردمان نخستین در بهره‌گیری از مصالح سنگی افزوده شد. مصالح سنگی در ایران از دوران‌های پیش از تاریخ به کار می‌رفته است. خانه‌هایی در شمال ایران کشف شده که پایه‌های آن‌ها از سنگ‌چین تشکیل شده است و تاریخ آن به ۷۰۰۰ سال پیش می‌رسد. مصالح سنگی ابتدا به گونه‌ای طبیعی و بدون مشکل هندسی به کار برده می‌شد؛ زیرا هنوز ابزارهای سنگ‌تراشی به وجود نیامده بود و یا بنا بر باورهای مردمان باستان دخل و تصرف در شکل و تغییر شکل سنگ‌ها و طبیعت نوعی دخالت در امور خدایان بوده، بنابراین از آن اجتناب می‌ورزیدند و باستان‌شناسان کاربرد سنگ‌ها را به حالت اولیهٔ خود در ساختمان‌ها را وابسته به این باورها دانسته‌اند. با ورود آریایی‌ها به ایران در

اواخر هزارهٔ دوم پیش از میلاد، دگرگونی‌هایی در شیوهٔ زندگی از جمله مصالح و چگونگی ساختمان‌سازی پدید آمد و مصالح سنگی به کار رفت.

روش‌های استخراج سنگ

برای استخراج سنگ از معدن در دوران باستان روش‌های مختلفی به کار می‌بردند. ابتدا با ذره‌های فلزی و یا اره‌هایی شبیه به اره‌های امروزی اطراف سنگ را از کوه جدا می‌کردند و سپس در شکاف‌های حاصله گوه‌های چوبی قرار داده و شکاف را از آب پُر می‌کردند در نتیجه گوهٔ چوبی باد کرده و به سنگ فشار آورده و تکه سنگ را از کوه جدا می‌کرده است. ابزار دیگری که در این کار مورد استفاده قرار می‌گرفت «قلم فلزی» بود. در جدا نمودن سنگ ساختمانی از کوه دقت زیادی در انتخاب بخش‌های بی‌رگه می‌کردند.

تراش و تزیینات سنگ

تکه‌های سنگ که با روش‌های مختلف از کوه جدا می‌شد، هرچند شکل هندسی داشتند؛ اما روی آن‌ها صاف و هموار نبود. بنابراین، تکه‌های سنگ پس از انتقال به جایگاه ایجاد ساختمان، با دست هنرمندان سنگ‌تراش، کار هموار کردن رویه‌های سنگ و برخی تزیینات «نما» آغاز می‌شد. بخشی از کارهای مربوطه پیش از قرار دادن در بنا و بقیهٔ آن پس از قرار گرفتن در محل نهایی انجام می‌گرفت.

ابزارهای صاف کردن رویهٔ سنگ، افزون بر تیغه‌های فلزی تکه‌هائی از سنگ‌های تخت بوده است که به حالت چکش و با کوبیدن به بخش‌های ناصاف سنگ هموار می‌شد. از شن‌های ریز که کار سمباده را انجام می‌داد در صاف کردن اولیهٔ سنگ بهره‌گیری می‌شد. از ابزارهایی چون «گونیا» و «ریسمان» برای شکل‌گیری منظم و دقیق سنگ استفاده می‌شد.

کاربرد سنگ

کاربرد سنگ در ساختمان از دوران باستان تابع امکانات معدنی و ابزارهای شکل دادن به سنگ و هدف‌های خاص ساختمانی بوده است. نخستین ساختمان‌های بزرگ سنگی در مصر باستان ساخته شده است که در آن منابع سنگ فراوان یافت می‌شد. در آن سرزمین تکه‌های کم و بیش منظم سنگی به کمک ملاط گچ روی هم نهاده می‌شد. کاربرد سنگ و مصالح سنگی در ساختمان‌ها در دوره‌های اشکانی و ساسانی نیز ادامه داشته است. ساختمان‌های سنگی اشکانی و ساسانی عموماً از سنگ‌های لاشه که در ملاط گچ و خاک و یا آهک قرار می‌گرفتند ساخته می‌شد؛ زیرا ایرانیان همواره تلاش می‌کردند که بناهایی پایدار احداث نمایند و به این لحاظ از سنگ استفاده می‌نمودند. از انواع سنگ علاوه بر کاربرد در ساخت ابزارهای سنگی و ساختمان‌سازی، در فرم‌های آرایش «تزیینی» نیز به کار رفته است. در عهد باستان معدن و کان‌سازهای برخی از سنگ‌های درخشان و رنگین در ایران شناخته شده است. این سنگ‌های بهادار به علت رنگ، درخشش و جلا به عنوان اشیای آرایشی به کار رفته و داد و ستد می‌شده است. ایرانیان به سنگ‌های شفاف، رنگین و بهادار اهمیت می‌دادند. این نگرش موجب پیدایش پیشه‌ها و مشاغلی در بخش سازه‌های سنگی بوده است.

مراحل ساخت ستون‌های سنگی

از اهرم، قلم‌های چند دندانه، پتک و چکش برای کندن سنگ‌ها از بدنه کوه‌ها و تراش سنگ‌ها استفاده می‌شده است و گروه‌های مختلف این کار را انجام می‌دادند. گروهی وظیفه کندن سنگ‌ها از بدنه کوه را بر عهده داشتند و در اطراف قطعه سنگ مورد نظر (نیم متر یا یک متر) حفره‌هایی ایجاد می‌کردند و درون آن را الوار چوبی می‌گذاشتند و با آب زدن به چوب حجم آن را افزایش می‌دادند. (چوب با آب خوردن

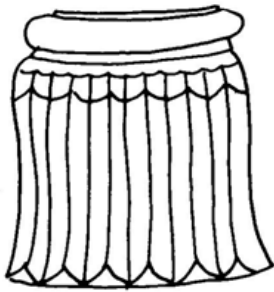
حجمش زیاد می‌شود) افزایش حجم چوب باعث می‌شد تا سنگ کم کم از کوه جدا شود.

گروه دوم، وظیفه حمل سنگ‌های گول‌پیکر را به عهده داشتند. آن‌ها سنگ‌ها را به وسیله ارابه‌هایی که توسط اسب، قاطر و یا هر حیوان بارکش دیگری کشیده می‌شد و یا به وسیله بلم از روی آب عبور می‌دادند.

گروه سوم، وظیفه تراش سنگ‌ها را به عهده داشتند، آن‌ها سنگ‌ها را به صورت قالب درمی‌آوردند و برای جابه‌جایی سنگ‌ها در ارتفاعات بازو‌هایی برای سنگ‌ها تعبیه می‌کردند و دور بازوها را طناب می‌پیچیدند و آن را بالا می‌بردند. مثلاً قطعه ستون را که شکل اولیه‌اش مکعب است را ۲ بازو اطرافش تعبیه می‌کردند. عملیات تراش و گرد کردن را بعد از سوار کردن قلعه‌ها روی هم‌دیگر انجام می‌دادند. برای بالا بردن ستون از داربست‌های چوبی، طناب‌های ضخیم، قلاب و قرقره استفاده می‌کردند.

سرستون در معماری سنگی

پایه ستون

انواع سرستون در المان‌های معماری سنگی دورهٔ هخامنشی شامل: پیکرهٔ گاو، پیکرهٔ انسان، پیکرهٔ اسب و پیکرهٔ شیر بوده است. انواع پایه ستون به شکل‌های مکعبی ساده و گلدان برگشته (زنگوله) ساخته شده است. از دورهٔ هخامنشی آثار متعددی در پهنهٔ فلات ایران و سرزمین‌های هم‌جوار برجای مانده است که در این نوشتار برخی از آن‌ها به اجمال معرفی می‌شود.

پایه ستون در معماری سنگی

نحوه تثبیت کردن قطعه‌های ستون

یک گودی چهار گوش روی مرکز کف قطعه ستون ایجاد می‌کردند. اطرافش را زبره تراش می‌گذاشتند و حاشیه‌اش را صاف و صیقلی می‌کردند. بین این دو قطعه یک قطعه چوب می‌گذاشتند و دو قطعه را با استفاده از سرب یا آهن گداخته به هم ثابت می‌کردند. (روش گودی و زبانه) گاهی اوقات قطعه بالایی که زائده دارد، در گودی و پایین قرار می‌گیرد. قسمت زبره تراش باعث می‌شود دو قطعه ستون روی هم اصطکاک بیشتری داشته باشند و در مقابل تکان‌های شدید مقاوم باشند. برای تراش سنگ‌ها از تکنیک بادبُرد استفاده کرده‌اند. یعنی بخشی از سطح سنگ صیقلی است و بخشی حالت زبره تراش دارد. در ساخت بنا از سنگ‌های مختلفی استفاده می‌کردند؛ مثل سنگ مرمر سفید، خاکستری و سیاه. معادن این سنگ‌ها معمولاً در کنار محوطه‌های هخامنشی است. مثلاً برای ساخت پاسارگاد از معادن سیوند و کوه‌های تنگه بلاغی استفاده شده است. معماری هخامنشی اساساً شاهانه و دولتی است. دولت در اختیار شاه است و پدیده‌های هنری با سفارش دولت شکل می‌گیرد و سلیقه دولت در هنر دخیل است و خلاقیت فردی هنرمند تأثیری ندارد. ایده از طرف پادشاه به هنرمند تحمیل می‌شود. به همین خاطر هنر هخامنشی معرف هنر شاهانه است. اکثر بناهایی که در دوره هخامنشی ایجاد شده، بخش اعظمی در دوره کوروش کبیر است و ادامه و هنرهای آن کمبوجیه و مرحله دوم ساخت‌وسازهای گسترده در زمان داریوش اول، ساخت شوش و تخت جمشید است. بنابراین هنر هخامنشی هنری ایستا و غیرپویاست. پادشاهان هخامنشی معمولاً عناصر برگزیده هنر معماری اقوام و ملل تابع خود را برای ایجاد بناها استفاده می‌کردند. آن‌ها از هنرمندان و طراحان یونانی، مادی، بابلی، ایونی و ... استفاده می‌کردند.

شیوه‌های معماری ایرانی

شیوهٔ پارسی (هخامنشیان) قرن ششم پیش از میلاد تا قرن چهارم. نخستین شیوهٔ معماری ایران از دوران هخامنشی تا حملهٔ اسکندر ۲۰۰ سال ادامه داشت. نام این شیوه از قوم پارس گرفته شده که از اقوام آریایی است. آنان از سبک معماری دوره‌های پیش‌تر چون اورارتوها (که در غرب ایران و منطقهٔ کردستان بودند) در بناهای خود استفاده کرده‌اند. تالار ستون‌دار و کلاوه‌ها (خانه‌های روستای برج مانند سنگی در مناطق غرب ایران) از جمله آثار معماری این دوره هستند. کعبهٔ زرتشت از کلاوه‌های اورارتویی الگو گرفته است.

برخی از قلاع تاریخی در غرب ایران (قلعهٔ معروف به کلاوه در شهرستان سیروان از توابع استان ایلام) نیز اورارتویی است که تا دورهٔ ساسانی استمرار داشته است (محمودیان، ۱۳۶۲).

فنون و مهارت‌های معماری در دورهٔ پارسی

بررسی‌ها نشان می‌دهد که در معماری پارسی سقف بناها با تیر و ستون اجرا شده است. پایه و اساس معماری پارس از ساختمان‌های غرب ایران الگو گرفته، ولی پارس‌ها در ساخت بناهای مهم خود (تخت جمشید) از هم‌کاری سایر ملل و کشورها استفاده نموده‌اند. ساختار بناها در دورهٔ پارسی از سنگ بود؛ ولی از دیوارهای خشتی به عنوان دیوار باربر و ترکیبی استفاده می‌شد. از جهت آرایه‌ها (تزینات) در دورهٔ پارسی شامل عناصر تزئینی مختلفی بوده است. به عنوان نمونه می‌توان به سرستون‌های تخت جمشید اشاره داشت که هم جنبهٔ تزئینی داشته هم سازه‌ای نمونه بوده است. ویژگی‌های معماری پاسارگاد شامل برون‌گرایی و استفاده از اصول باغ‌سازی ایرانی است. از جمله بناهای معروف در پاسارگاد، آرامگاه کوروش است که از جمله سازه‌های سنگی است. این

بنا، دارای سقف شیب‌دار به سبک معماری یونانی است. پارسیان از شیوه‌های مختلفی در عرصه معماری بهره‌جسته‌اند. فضاهای راست‌گوشه و تالار ستون‌دار (شیوه معماری اورارتوها)، ساخت ساختمان بر روی سکو یا صفه، درون‌گرایی، زیباسازی پیرامون ساختمان از ویژگی‌های معماری این دوره بوده است.

شیوه پارتی (اشکانیان و ساسانیان) قرن چهارم ق.م تا صدر اسلام.

پارت‌ها تیره‌ای از آریایی‌ها بودند که طبق کتیبه داربوش کبیر سرزمین اصلی آن‌ها پرثوه (خراسان کنونی) بوده است. شیوه پارتی بعد از دوره هخامنشی رایج شده و شامل سه دوره سلوکی، اشکانی و ساسانی است که تا دوره اسلامی در ایران استمرار داشته است. مهمترین ویژگی‌های معماری دوران پارت عبارتند از:

- قرینه گی (تالارهای پذیرایی و نیایشگاه‌ها)؛

- عدم قرینه گی (بناهای مسکونی و کاخ‌های معمولی)؛

- گوناگونی در طرح و تنوع معماری؛

- درون‌گرایی و بهره‌گیری از حیاط مرکزی؛

- شکوه و بنا با ساخت آن روی صفه؛

- استفاده از مصالح بومی و بهره‌گیری از طاق، قوس و گنبد در سازه‌ها.

شیوه خراسانی (صفاریان، طاهریان، غزنویان و...) از ابتدای قرن چهارم هجری تا پایان قرن چهارم.

این شیوه پس از نفوذ اسلام و سقوط حکومت ساسانیان در ایران شکل گرفت. اعراب در این زمان چیزی به عنوان معماری نداشته‌اند. بنابراین، معماری اسلامی در ایران، معماری اصیل عنصر ایرانی است. مهمترین ویژگی‌های معماری در دوره‌های اسلامی عبارتند از:

- مردم واری و پرهیز از بیهودگی؛

- استفاده از مصالح بومی؛ در این دوره مسجد به عنوان عنصر اصلی معماری شهر و مراکز سکونت قلمداد می‌شد.

شیوه رازی (سامانیان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان) قرن پنجم تا اول قرن هفتم.

معماری با شیوه رازی با کارکردهای مختلف به وجود آمده است. آرامگاه‌های برج مانند، میل‌های راهنما و کاروان‌سراها از نمونه‌های معماری سبک رازی هستند. در این دوره شیوه‌های طاق‌زنی و گنبدسازی پیشرفت چشم‌گیری داشته است. از نمونه‌های معماری این دوره می‌توان به گنبد قابوس، برج خرقان قزوین، مسجد جامع اصفهان، کاروان‌سرای رباط شرف (موزه آجرکاری ایران) و مسجد جامع اردستان اشاره نمود.

شیوه آذری (ایلخانیان و تیموریان) از اول قرن هفتم تا اول قرن دهم.

در این شیوه به دلیل نیاز به ساختمان‌های گوناگون و گسترش شهرها ساخت‌وساز سرعت گرفت. در این شیوه از "پیمون" برای به دست آوردن سازه‌های متناسب استفاده شده است. در دوره هلاکوخان در مراغه و نیز عصر تیموریان در سمرقند از این شیوه استفاده شده است. در دوره هلاکو به دلیل از بین رفتن هنرمندان معمار (حمله مغول) معماری و شهرسازی با رکود همراه بود. استفاده از طرح‌های هندسی متنوع در معماری، استفاده از قوس‌های مختلف، گنبد‌های دو پوسته، طاق آهنک و طاق تویزه در این دوره رایج بوده است. نماسازی جدا از سفت‌کاری بود و همانند الحاق به آن اضافه می‌شد. این الحاقات معمولاً با گچ یا گره‌سازی آجر و کاشی، کار می‌شده است. از نمونه‌های معماری این دوره می‌توان به ارگ علیشاه تبریز، گنبد سلطانیه (باشکوه‌ترین ساختمان شیوه آذری)، مسجد جامع ورامین، مسجد جامع یزد، آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی،

بارگاه حضرت امام رضا (ع)، مسجد گوهرشاد، مدرسه غیاثیه، مسجد کبود تبریز و ... اشاره نمود.

شیوه اصفهانی (صفویان، افشاریه، زندیه و قاجاریه) از اول قرن دهم تا اواسط دوره قاجاریه.

معماری معاصر از اواسط دوره قاجاریه تا عصر حاضر.

مصالح ساختمانی

هنر معماری با فکر و ایده هنرمندان معمار شکل گرفته و با طراحی و نقشه آنان شروع شده است. در ساخت و ساز ابنیه مختلف از مواد و مصالح مورد نیاز استفاده شده است که در عرصه معماری سنتی تأکید بر مصالح بومی هر منطقه جغرافیایی بوده است. از این رو، در طول تاریخ در مناطق و مکان‌های جغرافیایی مختلف، با بهره‌گیری از مواد و مصالح موجود بومی، سکونتگاه‌ها و دیگر سازه‌های مورد نیاز ایجاد شده‌اند.

تنوع مصالح در ایجاد سازه‌ها

استفاده از غارها و پناهگاه‌های سنگی و صخره‌ای؛

ایجاد مکان استقرار مورد نیاز در صخره‌ها و یا مواد و مصالح موجود در مناطق کوهستانی؛

ایجاد گودال‌ها و استفاده از چوب و شاخ و برگ درختان در دامنه‌ها و دشت‌ها؛

استفاده از چوب برای ایجاد سکونتگاه و دیگر سازه‌ها در مناطق جنگلی؛

استفاده از سنگ و گل در مناطق کوهستانی؛

استفاده از خاک در دشت‌ها و بهره‌گیری از خاک برای تهیه خشت، آجر و ایجاد بناها با

استفاده از این مصالح؛

استفاده از چینه، سنگ‌های جور شده و خشت پخته در ابنیه مختلف؛

تراش سنگ در ابعاد و اندازه‌های مختلف و ایجاد سازه‌های سنگی به عنوان مصالح پایدار؛

استفاده از سنگ گچ با پخت و نرم کردن آن و به کارگیری در بناهای مختلف در قالب ملات دیوارها، اندود و ترکیب آن با دیگر مواد چون خاک؛

بهره‌گیری از سنگ آهک در پی بناها؛

مراحل تکامل در تهیه مصالح سازه‌ها با بهره‌گیری از فلزات و مواد ترکیبی و ابداع و نوآوری‌های بشر در این زمینه.

سکونتگاه‌های انسانی پیش از تاریخ غرب ایران

تپه علی‌کش دهلران: دهلران از جمله شهرستان‌های استان ایلام است که در جنوب غربی این استان واقع شده است و متصل به جلگه خوزستان است. از شمال به آبدانان، از جنوب و شرق به خوزستان و از غرب با کشور عراق همسایه است. مرکز این شهرستان، شهر دهلران است. دو رود مهم میمه در غرب و دویرج در شرق، دشت حاصلخیز دهلران را در میان گرفته‌اند. از جمله بخش‌های مهم این شهرستان، موسیان می‌باشد که از نظر تاریخی و باستان‌شناسی به دلیل وجود تپه‌های باستانی دارای اهمیت می‌باشد. تپه علی‌کش از جمله آثار این بخش است که حدود چهار متر از زمین‌های اطراف ارتفاع دارد و قطر آن ۱۳۵ متر است. در سال ۱۹۰۳. م ژاک دومورگان در رأس یک هیئت فرانسوی تپه علی‌کش را مورد بررسی قرار داده است. او ضمن یک گمانه آزمایشی قدمت این تپه را ۷۵۰۰ تا ۶۷۵۰ قبل از میلاد اعلام کرد. تپه علی‌کش در کنار رود میمه واقع شده و در سال ۱۹۵۸ تا ۱۹۵۹ یک فصل حفاری در این تپه صورت گرفته است (ملک شهمیرزادی، ۱۳۷۳: ۱۲۸).

ملک شهمیرزادی هم‌چنین نوشته است: سازه‌های معماری مکشوفه از این تپه شامل: خانه‌های تک اتاقه با ابعادها ۲ * ۲/۵ متر بوده که با بهره‌گیری از خشت خام و لایه‌های گل و هم‌چنین قلوه‌سنگ ساخته شده است. ضخامت دیوارها ۲۵ تا ۴۰ سانتی‌متر بوده و

متعلق به دوره نوسنگی است (همان: ۱۲۸). آثاری که در این تپه به دست آمده است مربوط به دوره نوسنگی است. یافته‌های باستان‌شناسی، هفت دوره فرهنگی را برای تپه علی‌کش ارائه نموده است که دوره‌های بزمرد، علی‌کش و محمدجعفر، قدیمی‌ترین دوره‌های فرهنگی است.

لایه‌های معماری در تپه علی‌کش

در دوره بزمرد ابزارهای سنگی شامل سنگ‌های کوبنده، کاسه‌های سنگی، مهره‌های تزئینی و پیکرک‌های گلی حیوان در این تپه به دست آمده است. کشت غلات، رونق داشته و از غلات، گندم و جو کشت می‌شده است و از حبوبات نمونه عدس در حفاری‌های دوره علی‌کش به دست آمده است. در دوره علی‌کش از داس‌های سنگی، کاسه‌های کف تخت و بشقاب‌های کم‌عمق، استفاده شده. ضمن این که علاوه بر پیکرک‌های گلی بز، چند نمونه پیکرک گلی انسان نیز یافت شده است. قدمت این دوره براساس آزمایش‌های انجام شده از طریق کربن ۱۴ حدود بیش از ۸۰۰۰ سال را نشان می‌دهد. در مورد استقرار در تپه علی‌کش چنین اظهار نظر شده است که در دوره

«بزمرد» نوعی استقرار فصلی وجود داشته است. در دوره «علی کش» طول مدت استقرار بیشتر شده و در دوره «محمد جعفر» ساکنان دهلران استقرار دائم داشته‌اند. پژوهش‌های باستان‌شناسان در منطقه موسیان اطلاعات ارزشمندی ارائه داده است. اجرای پروژه پیش از تاریخ ایران در تپه موسیان، تپه سبز و تپه علی کش و چند تپه دیگر و تلاش باستان‌شناسانی چون فرانک هول، کنت فلانری و جیمز نیلی موجب شد تا هفت دوره فرهنگی در دشت موسیان از ۷۵۰۰ تا ۳۷۰۰ ق. م مشخص نماید که به ترتیب از قدیم‌ترین دوره بزمرد ... علی کش و محمد جعفر نامیده شدند. لازم به ذکر است که تپه علی کش همان تپه محمد جعفر است که بعدها به این نام معروف شد (ملک شهمیرزادی، ۱۳۷۳: ۱۲۸). در دوره بزمرد از ابزارهای سنگی، صدف و استخوان حیوانات استفاده شده است. در دوره بعدی یعنی علی کش ضمن استفاده از قطعات گل رسوب منطقه، از ابزارهای سنگی، تیغه‌های آبسیدین و ظروف سنگی استفاده می‌کردند. اواسط هزاره ششم قبل از میلاد، زمان ورود ساکنان علی کش به دوره شهرنشینی است. تنوع آثار به دست آمده از تپه علی کش ارتباطات اجتماعی ساکنان دهلران با بیشاپور، فارس، نواحی غرب ایران، سیلک کاشان، جارمو در کردستان، اطراف دریاچه وان در ترکیه را نشان می‌دهد (ملک شهمیرزادی، ۱۳۷۳:).

از جهتی دیگر ارتباط ساکنان بین‌النهرین از طریق موسیان به سمت فارس و کرمان و حوزه رودخانه هلیل رود در استان کرمان می‌تواند جهات مختلف این ارتباط را روشن نماید.

کاوش در علی کش (فرانک هول)

تپه‌های تاریخی موسیان: موسیان یکی از بخش‌های مرزی شهرستان دهلران است. دو جلگه معروف بین‌النهرین و خوزستان در غرب و جنوب این منطقه واقع شده‌اند. با توجه به این که بیشتر تمدن‌های باستانی در کنار منابع آب ایجاد شده‌اند، در موسیان دو رودخانه دویرج و میمه جریان دارند که شرایط مناسب برای ایجاد تمدن در دنیای گذشته را در این منطقه فراهم ساخته‌اند. این رودخانه‌ها منطقه را به صورت بین‌النهرین کوچکی در حد فاصل دو جلگه یاد شده درآورده است. پژوهش‌های باستان‌شناسان در منطقه موسیان اطلاعات ارزشمندی ارائه داده است. هیأت فرانسوی تحت سرپرستی گوتیه^۴ و لامپر^۵ در سال ۱۹۰۳-۱۹۰۲ تپه موسیان را مورد کاوش قرار داد. ارتفاع تپه از سطح زمین‌های اطراف ۱۸ متر اندازه‌گیری شده است. یافته‌های سفالی تپه در جریان این حفاری‌ها دارای خصوصیت ممتازی بوده است.

^۴ - Gautie

^۵ - Lampre

محوطه ایلامی چگا آهوان مهران

تپه باستانی چگا آهوان در فاصله ۵ کیلومتری شمال شهر مهران و در قسمت شمالی دشت وسیع و نسبتاً هموار مهران واقع شده است. ابزارهای سنگی مشاهده شده بر روی اثر به ویژه تبر سنگی موقعیت مهم تری به اثر داده است. رودخانه فصلی در جبهه شرقی اثر می گذرد که به دلیل بارش محدود در دشت گرمسیری مهران می توان رودخانه را از نوع رودخانه های اتفاقی دانست. انبوهی سفال های جوش در جبهه شرقی اثر، وجود کارگاه سفال سازی در محدوده تپه را محرز ساخته است.

لایه های معماری چگا آهوان (آرشیو میراث فرهنگی استان ایلام)

بررسی اولیه شواهد فرهنگی نشان می دهد این تپه از جمله استقرارهای اوروکی است و در محدوده کمربند حاشیه ای غرب ایران واقع شده و ارتباط مستمری با تمدن های همسایه غربی یعنی بین النهرین داشته است. فاصله این تپه تا چگا گلان حدود ۱۵ کیلومتر است. بررسی ها نشان می دهد برخی شواهد فرهنگی چگا آهوان با چگا گلان قابل

مقایسه است. از جهتی دیگر می توان سفال تپه های موسیان را در این تپه ردیابی نمود. هیئت باستان شناسی سازمان میراث فرهنگی مطالعات اولیه را برای تعیین حریم این مکان باستانی با حفاری چند گمانه آغاز کرده است.

لایه های معماری خشتی چگا آهوان (آرشیو میراث فرهنگی استان ایلام)

این فعالیت محدود موجب شد تا بخشی از سازه های معماری دوره یاوروک و جمدمت نصر در این تپه نمایان شود. سازه های خشتی و برخی آثار و شناسه های فرهنگی مکشوفه نشانگر وجود مجموعه بناهای ارزشمندی از سکونتگاه های انسان در دوران پیش از تاریخ در دامنه های غربی زاگرس است. بنابراین پژوهش علمی و کاوش های باستان شناسی گسترده می تواند موقعیت این اثر مهم باستانی کشورمان را روشن نماید.

معماری خشتی چگا آهوان (آرشیو میراث فرهنگی استان ایلام)

قلعه چکر بولی چوار از دوران اشکانی

این قلعه باستانی در روستای چکر واقع در کوهستان بولی از توابع شهرستان چوار واقع شده است. این قلعه در نزدیکی مرز با کشور عراق ایجاد شده است و سبک معماری و مصالح آن با قلعه یزدگرد در استان کرمانشاه قابل مقایسه است. قلعه در قسمت بلندی حاشیه شمالی محوطه باستانی چکر بنا شده و دارای دژی بسیار بلند و مستحکم می باشد که ارتفاع جبهه شمالی آن بیشتر از سایر قسمت هاست. تعداد ۱۱ اتاق در قسمت جنوبی قلعه ایجاد شده که بر حیاط مرکزی تسلط دارند. اتاق ها دارای تاق قوسی است. محوطه باستانی چکر در مسیر ارتباطی چوار به سومار و سرزمین بین النهرین قرار گرفته، بنابراین، در گذشته از نظر استراتژیکی دارای اهمیت بوده است. مصالح قلعه سنگ و گچ بوده و داخل اتاق ها نیز با گچ اندود شده است، در گوشه های قلعه اتاق های دیده بانی ملاحظه می شود.

قلعه چکر بولی چوار (مظاهری، ۱۳۹۵:۲۸۴).

معماری ابنیه شهر تاریخی صیمره

شهر دره شهر در کنار ویرانه‌های شهر باستانی منسوب به صیمره از شهرهای دوره ساسانی ساخته شده است. ویرانه‌های دره شهر و برخی تپه‌ها و قلعه‌های محدوده این شهرستان به وسیله هیأت‌های باستان‌شناسی بررسی و شناسایی شده است. در سال‌های اخیر چند فصل عملیات حفاری و کاوش در این شهر انجام شده است. این شهر باستانی به عنوان یک اثر ملی مورد توجه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور قرار گرفته است.

بخشی از شهر باستانی صیمره (دره شهر فعلی)

در سال ۱۳۶۲ یک هیأت نقشه بردار به سرپرستی آقای سیف‌الله کامبخش فرد به دره شهر اعزام شده است. این هیأت پس از نقشه برداری و مشخص کردن حریم منطقه و گمانه زنی در چند نقطه موفق شد آثار دوره ساسانی و دوره اسلامی را تا قرن پنجم هجری در این شهر بیابد. در سال‌های اخیر هیأتی به سرپرستی آقای معتمدی به دره شهر اعزام شده است. این هیأت دو فصل حفاری در ویرانه‌های دره شهر انجام داد. هم‌چنین از سال ۱۳۷۵ هیأت دیگری به سرپرستی خانم لک‌پور یکی از بناهای دره شهر را مورد حفاری قرار داده است. بخش مهمی از یافته‌های باستان‌شناسی در شهر تاریخی صیمره (دره شهر) تزئینات معماری است که به صورت گچ‌بری‌های متنوعی مسجد «دره شهر» را تزئین کرده است. این آرایه‌ها متعلق به سطح دیوارها و قوس‌های ورودی فضاها می‌باشد.

در تزئینات گچ‌بری صیمره از تنوع و تکرار نقش‌مایه‌های گیاهی هم‌چون برگ‌ها و پیچک‌های مو و خوشه‌های انگور، برگ کنگر، برگ نخل، میوه انار و ... بهره گرفته شده است. هیچ‌گونه کتیبه‌ای در میان گچ‌بری‌ها به دست نیامده و فقط یک نمونه از

قطعات مکشوفه با نقوشی مشابه خط کوفی اولیه تزئین شده است (لک پور، ۱۳۸۹، ۱۹۲).

گچ بری های صیمره

بسیاری از جغرافی نویسان اسلامی، مورخان و سیاحان از وضعیت شهر باستانی صیمره و موقعیت آن مطالبی نگاشته‌اند که به جهت اختصار گویی به این موارد اشاره نشده است.

معماری بناهای شهر سیروان

ویرانه‌های این شهر باستانی در روستای سراب کلان از توابع شهرستان سیروان در محدوده استان ایلام واقع شده است. در وسط روستا مجموعه اتاق‌های به هم پیوسته‌ای به صورت یک تل بزرگ مشاهده می‌شود که بر فراز آن پی اتاق‌های منظم مربع شکل طبقات بالایی ساختمان مشخص و معلوم می‌باشد؛ اما طبقه یا طبقات پایین هنوز سالم و پابرجا باقی مانده که به عنوان انبار و کاهدان مورد استفاده اهالی قرار گرفته است. این مجموعه که حدود ۱۵×۱۰ متر آن باقی مانده به صورت تعدادی اتاق تو در تو با طاق‌های قوسی و نیز مصالح سنگ رودخانه‌ای و ملاط گچ در وسط این روستا خودنمایی می‌کند. تا سال ۱۳۱۰ بیشتر ساختمان‌های دو طبقه که دارای زیرزمین بودند، سالم بوده و با ۲۰ پله ارتباط با طبقات پایین و زیرزمین امکان پذیر بوده است. راولینسون خرابه‌های سیروان

را کامل ترین بازمانده یک شهر ساسانی به شمار می آورد و نوشته است: «دیوار منازل عموماً عظیم و از سنگ و ملاط آهکی فوق العاده محکم که از کوه های مجاور آورده شد، ساخته شده اند. تمام منازل، زیرزمینی دارند که آن هم شامل اتاق های هلالی مانند است ... در میان خرابه های سیروان بازمانده بنایی عظیم موسوم به قصر انوشیروان مشاهده می گردد» (راولینسون، ۱۳۶۶: ۵۶). در مورد این شهر آمده است: «آبادی و خرابه های این شهر از گچ و سنگ و متعلق به دوره ساسانیان و عیناً نظیر دره شهر است ... سیروان شهری عجیب و حالیه خرابه هایی به جا مانده است» (کریمی، ۱۳۴۷: ۱۲۷).

بقایای شهر سیروان (عکس: محمودیان)

طاق شیرین و فرهاد کوشک

این سازه معماری در تنگه ای موسوم به تنگه کوشک در شهرستان ایوان از توابع استان ایلام واقع شده است. این بنای سنگی با بهره گیری از سنگ تراش ساخته شده و نمای خارجی آن همانند یک سنگر دفاعی است. مصالح طاق شیرین و فرهاد تماماً از سنگ های تراش بوده و به صورت هلالی ساخته شده است. طول اتاق ۳ متر و عرض آن

۲/۵ متر اندازه گیری شده است. در قسمت شرقی اتاق، دری تعبیه شده که احتمالاً به اتاق دیگری ارتباط داشته باشد. عرض درب ورودی ۷۵ سانتی متر و طول دیوارهای جانبی درب ورودی هر کدام ۹۰ سانتی متر می باشد و ۱۷ ردیف سنگ بنا نمایان است. بزرگ ترین قطعه سنگ به کار رفته در بنا بر روی در ورودی کار گذاشته شده است که ابعاد آن ۱۱۰×۶۵×۴۵ سانتی متر است. احتمالاً بنا مربوط به دوره تاریخی باشد. اخیراً این اثر تاریخی توسط سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرمت شده و در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است.

تاق شیرین و فرهاد

قلع تاریخی

در مناطق مختلف فلات ایران به ویژه در کوهستان زاگرس صدها اثر شامل تپه‌ها، محوطه‌ها، پناهگاه و ابنیه تاریخی و باستانی متعلق به ادوار مختلف برجای مانده است. قلعه‌ها و دژهای تاریخی از جمله این آثارند که در دره‌های کوهستانی، ارتفاعات مشرف بر دشت‌ها و مسیرهای ارتباطی منطقه حائل بین کوهستان و دشت که همان منطقه

حائل بین فلات ایران و جلگه بین‌النهرین است ایجاد شده و امروزه آثار و بقایای آن‌ها با استحکامات عظیم باقی‌مانده است.

قلعه و دژ پشت قلعه

این بنای تاریخی در پنج کیلومتری جنوب شهرستان آبدانان روی تپه‌ای در حاشیه شمال غربی روستای پشت قلعه واقع شده و رودخانه دویرج از دامنه آن می‌گذرد. آثار به جای مانده نشان از وجود برج‌های نگهبانی، بارو، شاه‌نشین، اتاق‌های مسکونی، پلکان و ... دارد. باروی بیضوی شکل که ارتفاع آن به سه متر می‌رسد، محوطه قلعه را محصور کرده است. دیوارهای بیرونی و اصلی قلعه تقریباً سالم مانده‌اند. این دیوارها قلعه را به سه قسمت مجزا تقسیم می‌کنند. در قسمت غربی قلعه، آثار برج وجود دارد. بر روی برج قسمت جنوبی قلعه، روزنه‌ای جهت دیده‌بانی تعبیه شده است. باروها و دیوارهای اطراف قلعه با فواصل تقریباً مساوی و کنگره‌دار ساخته شده و اتاق‌های کوچک دیده‌بانی و طاق‌های قوسی شکل داشته‌اند. در منتهی‌الیه قسمت جنوبی و جنوب شرقی دژ، شاه‌نشین قلعه و اتاق‌های مسکونی قرار دارند که حدود ۱/۴ دژ را تشکیل می‌دهند و بقیه محوطه است. این قسمت اتاق‌هایی با طاق‌های نیم دایره و تاقچه‌ها و تاق‌نماهایی دارد که گاه قطر دیوار آن به یک متر می‌رسد. قلوه سنگ‌ها روی هم چیده شده و با ملات گچ در هم آمیخته‌اند. به همین دلیل، سالیان متمادی مقاوم و پابرجا مانده‌اند. در قسمت غربی تپه (۴۳ متری دیوار قلعه به طرف رودخانه) تونلی به طول سیزده متر و ارتفاع ۳-۴ متر احداث شده است که قلعه را به رودخانه مرتبط می‌کند. هنگام ساخت دژ، صخره‌ها را تراشیده و تونلی حفر کرده‌اند. جهت ارتباط با پایین قلعه و گذر از تونل، پله‌هایی در آن تعبیه شده که در قسمت‌هایی از آن سنگ تراش‌خورده و در قسمت‌های دیگر، سنگ و ساروج به کار رفته است. بر بالای آن آثار، برجی وجود دارد که کار حفاظت از معبر

را برعهده داشته است. در قسمت جنوبی قلعه دو نوع ساخت و ساز صورت گرفته است. در سمت راست یا جنوب غربی تعدادی اتاق به ابعاد ۴*۳ متر و ارتفاع سه متر با طاق‌های قوسی شکل رو به قبله ساخته شده است.

پشت قلعه (عکس از محمودیان)

در جنوب غربی قلعه حدود پنج اتاق در کنار هم متمایل به غرب به ابعاد ۴*۳ متر با سقف‌های قوسی شکل ساخته شده است. معماری اتاق‌ها با اتاق‌های سمت راست فرق دارد. ارتفاع اتاق‌ها کم و جلو اتاق‌ها (قسمت بیرونی) بسته شده است. در دیوار جلویی یکی از اتاق‌ها، یک دریچه ۱/۵*۱ متری وجود دارد (محمودیان، ۱۳۹۶: ۳۵). هریک از این اتاق‌ها مستقل و ورودی مجزا به داخل قلعه دارند. کف اتاق‌ها از سطح زمین پائین‌تر است. مصالح ساخت قلعه، قلوه‌سنگ، گچ و ساروج بوده است.

معماری کوهستان: قلعه کوه انجیر

قلعه انجیر در ارتفاعات رشته کوه انجیر و حد فاصل شهرستان‌های آبدانان و دهلران واقع شده است. این اثر تاریخی مانند ده‌ها قلعه استراتژیک که در معابر غرب زاگرس، به ویژه در مسیر جاده‌های باستانی منطقه برجای مانده، کاربرد دفاعی داشته است. سبک بنا با قلعه شهاق در زرین‌آباد دهلران، پشت قلعه آبدانان و قلعه استراتژیک چوار ایلام

هم‌خوانی دارد (همان: ۴۷). بنابراین، به احتمال قوی قلعه انجیر یک قلعه نظامی بوده است که ریشه در تاریخ اواخر دوره ساسانی و قرون اولیه اسلامی دارد.

قلعه انجیر

قلعه و دژ شهاق در زرین آباد

قلعه شهاق در سه کیلومتری شرق روستای «بردی» زرین آباد، از توابع استان ایلام واقع شده است. این منطقه استراتژیک بوده که به «تخت پیران» معروف است. زمین‌های تپه ماهوری، بخش شرقی قلعه را تشکیل می‌دهند. قلعه شهاق از بخش‌های مختلفی مانند: حصار بلند پیرامونی، قلعه مرکزی و محوطه‌های پیرامونی تشکیل شده است. حصار قلعه به صورت دیوار بلندی به ارتفاع ۶/۵ متر و طول ۱۷۶۰ متر دورتا دور محوطه را احاطه کرده؛ به گونه‌ای که دیوار از نقشه محدود قلعه تبعیت نموده است. بلندی دیوار نسبت به زمین‌های پیرامونی و بدون احتساب پی بنا، ۵/۵ متر و عرض آن دو متر است. مصالح بنا از قلوه سنگ بومی و ملات آن گچ بوده است. این مصالح موجب استحکام بنا شده؛ به طوری که سالیان متمادی در برابر فرسایش طبیعی مقاوم بوده و همچنان پا برجا مانده

است. دیواری از سنگ و گچ به قطر شش متر به عنوان پشت بند دیوار اصلی در سمت خارجی آن ایجاد شده است که سبک بنا با فاصله‌های مشخص دیده می‌شود.

قلعه شهاق: عکس از محمودیان

در شمال شرقی خارج از محدوده قلعه، یک محوطه باستانی واقع شده است. برخی شواهد فرهنگی مانند تکه‌های سفال و آثار تکه‌های گچ حاکی از وجود بنا در این محوطه بوده و کاملاً تخریب شده است (محمودیان، ۱۴۰۲: ۲۲۲).

معماری ماندگار پل‌ها

پل چم نمشت (چم آب برده): این پل تاریخی در فاصله ۴ کیلومتری شرق شهر دره شهر از توابع استان ایلام بر روی رودخانه سیمره ساخته شده است. به علت فرسایش، آب رودخانه در این محل تغییر مکان داده است. از این رو، قسمت عمده‌ای از ساختمان پل که در مسیر جریان آب نبوده، تخریب شده و قسمتی از پایه‌ها و دیوارهای آن باقیمانده است. پل چم نمشت ارتباط دهنده شهر باستانی سیمره با ناحیه طراحان است که از این

منطقه راه باستانی به سمت پل کشکان و خرم‌آباد امتداد یافته است. یاقوت در مورد این پل گفته: در راه بین صیمره و دهکده مجاور طرحان، پل عجیب و شگفت‌آوری است به اندازه دو برابر پل خانقین که بین حلوان و خانقین است. مؤلف جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان نوشته است: «پل چم‌آب برده از پل گاومیشان کوچک‌تر و مربوط به دوره ساسانیان است» (محمودیان، ۱۳۷۷: ۴۵).

بقایای پل چم‌نمشت:

پل گاومیشان: این پل عظیم در محدوده شهرستان دره‌شهر بر روی رودخانه صیمره ساخته شده است. بسیاری مورخان و سیاحان و باستان‌شناسان در مورد این پل اظهار نظر کرده‌اند که به طور اختصار به آن‌ها اشاره می‌شود. به نوشته ساکی: وجه تسمیه آن به مناسبت پرورش گاومیش در کنار رودخانه بوده است و طبق آنچه در محل شنیده است «گومیشه» ضبط کرده است (ساکی، ۱۳۶۳: ۲۲۱).

پل باستانی گاومیشان، دره شهر

سر اورل استین نوشته است: گاومیشان شکل تحریف شده‌ای است که من در محل شنیدم و عقیده دارم این کلمه «گاماسا» بوده است. طبق نوشته راولینسون: وجه تسمیه، این پل از گاما یا «گاماس آب» می‌باشد که نام سرچشمه اصلی رود کرخه (سیمره) است.

تصویری از پل گاومیشان بر روی سیمره در شهرستان دره شهر

واژه گاماسیاو نیز از دو کلمه گا (گاو) و ماسی (ماهی) ترکیب شده است (راولینسون، ۶۷:۱۳۶۲). ایزدپناه در کتاب خود نوشته است: پایه‌های پلی که مربوط به دوره ساسانیان است، در جنوب این پل (گاومیشان) هنوز باقی است؛ ولی پل گاومیشان تازه تر و مربوط به اوائل اسلام است (ایزد پناه، ۴۸۸:۱۳۶۳). در فاصله ۱۰۰ متری شرق پل، آثار ۱۲ پله تراشیده بر صخره ساحل شرقی رود دیده می‌شود که بر اثر فرسایش،

تعدادی از این پله‌ها از بین رفته است. بیش‌تر نویسندگان به این نکته اشاره دارند که پایه‌های پل منسوب به دوره ساسانی است^۳ این پل در مسیر شاه راه باستانی جنوب به سمت شمال و شمال غرب ایجاد شده و نمادی از تکنیک‌های مهندسی ایرانیان باستان محسوب می‌گردد. طول آن ۱۷۸ متر محاسبه شده و دارای هفت دهنه می‌باشد. عرض بزرگ‌ترین چشمه پل ۳۲ متر و پهنای کنونی آن ۵/۵ متر اندازه‌گیری شده است. طول پل حدود ۲۷۰ متر می‌باشد که بر روی رودخانه کرخه ایجاد شده است. بخش‌های عمده پل بر اثر فرسایش طبیعی تخریب شده است. در بخش شرقی پل قسمتی از پایه‌های این پل عظیم ملاحظه می‌شود. آقای کامبخش فرد این پل را مورد بررسی و شناسایی قرار داده است.

پل باستانی بیژنوند

منطقه طرحان در حد فاصل استان‌های ایلام، لرستان و خوزستان واقع شده و از نواحی بااهمیت منطقه به‌شمار می‌آید. راه فعلی خوزستان به کرمانشاه نیز از این محدوده می‌گذرد. با توجه به این که فاصله طرحان تا پل دختر (پل جایدر) حدود سی کیلومتر است و پل بیژنوند (کر و دختر) عامل ارتباط طرحان یا چرداول در هفت کیلومتری پل جدید سیمره در مسیر ملاوی به کرمانشاه ساخته شده و سبک معماری و نوع مصالح به کار رفته در ساختمان این پل‌ها تقریباً یکی است و قابل مقایسه‌اند. لذا این نکته استنباط می‌گردد که منطقه طرحان در عصر ساسانی و قرون اولیه اسلامی به صورت یک چهار راه ارتباطی درآمده است که از جنوب به سمت شوش و از طرف غرب به سوی شهر سیمره (دره شهر فعلی)، از شرق به پل کشکان و نواحی لرستان و از طرف شمال و شمال غربی به سمت کرمانشاه (قرمیسین) و سیروان باستان ارتباط داشته است. این پل که دو

طاق آن باقی مانده واسطه و رابطه بین طرحان و هلیلان بوده و ارتباط دهنده استان‌های لرستان و کرمانشاه است (کریمی، ۱۳۴۷: ۱۳۰).

چهار طاقی سیاه گل

آتشگاه معروف به "سه پا" یا "سه آتش" در فاصله ده کیلومتری روستای سرتنگ و در حاشیه رودخانه گنگیر در میان یک محوطه باستانی (که ویرانه‌های آن پابرجاست) خود نمایی می‌کند. این چهارطاقی با استفاده از سنگ و گچ ساخته شده و منسوب به دوره ساسانی است. بنای این آتشکده در مقایسه با سایر آتشکده‌های موجود در استان ایلام سالم‌تر و کامل‌تر و در سال‌های اخیر چند بار بازسازی و مرمت شده است. در واقع، با توجه به چهارطاقی بودن و گنبدی شکل بودن آن باید معبدی میتراپی از عهد اشکانیان بوده باشد. برای همین است که نام پادشاهان بزرگی از ایشان میثره دات ("مخلوق میثره" "مهر داد") است.

بنابراین، به احتمال زیاد نام سیاه گل از تلخیص نام مرکب ایلامی سیان کوک-ال (معبد خدا) برگرفته شده است.

چهارطاقی سه پا ایوان: عکس: نگارنده

آتشکده جولیان در آبدانان

آتشکده جولیان بنای بزرگی است که در قسمت جنوب غربی قلعه، از مصالح سنگ و گچ ساخته شده است. هنوز بخش عمده‌ای از این سازه تاریخی پا برجاست. به نظر می‌رسد این آتشکده متعلق به اعیان بوده است. در بخش شمال غربی محوطه، پی بنای چهارطاقی دیگری با ابعاد کوچک‌تر وجود دارد که برای مردم عادی ساخته شده است (محمودیان، ۱۳۹۶:۲۶). نمونه چنین سازه‌ای در مجموعه شهر تاریخی حاجی آباد فارس وجود دارد. چشمه جولیان در شمال آتشکده جاری است.

آتشگاه جولیان در شهرستان آبدانان

آتشکده درّه شهر

این بنای تاریخی در بخش جنوب شرقی شهر تاریخی صیمره و بر روی بلندی‌های مشرف بر این شهر واقع شده است. هرچند بنای آتشکده متعلق به دوره ساسانی است؛ اما، ترکیب بنا دوران جدیدتری را نشان می‌دهد. احتمالاً در قرون اولیه اسلامی تجدید بنا و مرمت شده باشد (محمودیان، ۱۳۹۶: ۱۵۶).

آتشکده دره شهر

قلعه و دژ اسماعیل خان

دژ و باروی معروف به قلای اسماعیل خان "قلعه اسماعیل خان" بر بلندی‌های انبار آب (امارو) که مشرف به شهر ایلام ساخته شده است. در شرق این دژ و بارو قلعه ۳۰۷۵ متری مانشت، در شمال آن دره دالو و ایلام قرار دارد. بلندی‌هایی که این دژ بر روی آن ساخته شده، پوشیده از جنگل پر بلوط و گونه‌های جنگلی ون و ارجن (ارژن) و پوشش مرتعی است. چشمه دائمی انبار آب که در جبهه شمالی جریان دارد، تنها منبع تأمین کننده آب ساکنان قلعه بوده است.

ناحیه‌ای که این اثر بر روی آن ایجاد شده کاملاً کوهستانی است و از سه جهت صخره‌ای و سخت گذر است و فقط جبهه جنوب شرقی است که مسیر ارتباطی قلعه بوده است. ناحیه کوهستانی سیوان در بخش شرقی قرار دارد که ادامه منطقه کوهستانی انبار آب می‌باشد (محمودیان، ۱۳۸۳).

از مجموع بناها و استحکامات قلعه اسماعیل خان آثاری از برج‌ها و دژ عظیم آن در خط‌الراس شمالی - جنوبی ارتفاعات معروف به انبار آب باقی مانده‌است و جهت دیوار شمالی - جنوبی است. دژ از صخره و پرتگاه جبهه جنوبی شروع شده و در مسیر قلعه کوه، انبار آب به سمت کوهستان سیوان امتداد دارد. عرض دیوار در بخش جنوبی دو متر، در بخش میانی ۱/۵ متر و ارتفاع متوسط دیوار دژ حدود چهار متر اندازه‌گیری شده‌است. طول دژ عظیم اسماعیل خان که از مصالح سنگ و ملات گچ مصالح این بنا سنگ و گچ نیم کوب و نیم پخت (به دلیل استحکام بیشتر) مورد استفاده قرار گرفته است حدود ۷۰۰ متر می‌باشد. سنگ‌ها تقریباً با تراش اندک جور شده و در ردیف‌های منظم به کار رفته‌است. بخش داخلی اتاق نگهبانی با گچ اندود شده‌است. با توجه به شرایط کوهستانی منطقه و امکان کنترل جبهه جنوب شرقی دارای سه برج نسبتاً بزرگ دیده‌بانی و نگهبانی است. برج اول در بخش جنوبی و به فاصله ۲۰ متری پرتگاه صخره‌ای ایجاد شده که بخشی از دیوار جبهه شمالی آن به ارتفاع ۵ متر هنوز پابرجاست. این بنا به صورت دایره‌ای است و دارای دو تاقچه در قسمت باقی مانده بنا است. در شرق بنا دریچه‌ای مثلث شکل مشاهده شده‌است که قاعده آن به داخل و رأس آن به سمت خارج بنا است و برای دید و کنترل منحوطه پیرامونی مورد استفاده قرار گرفته‌است. مطمئناً در بخش‌های دیگر بنا نمونه این دریچه‌ها وجود داشته‌است که در حال حاضر به دلیل تخریب دیوارها آثار آن از بین رفته‌است. برج دوم نیز با سبک معماری برج اول هم‌خوانی دارد. ارتفاع دیوار بخش شرقی این برج حدود پنج متر اندازه‌گیری شده‌است. برج سوم در بخش صخره‌ای جبهه شمالی دژ پس از گذر از برج سوم تا قلعه ارتفاعات بخش شمال شرقی ادامه می‌یابد و به صخره کوهستانی منتهی می‌شود. این دژ مهم و

استراتژیک معابر را پوشش داده و در بخش هایی که دارای صخره های نفوذ ناپذیر است، دیوار ادامه نیافته و موانع طبیعی جایگزین شده است.

این دژ از نوع دژهای استراتژیکی کوهستانی می باشد و با دژ طولانی و مستحکم خرّمه چرداول هم خوانی دارد با توجه به موقعیت بنا و برج و باروهای آن مشخص می شود که این بنا یک برج و باروی کاملاً دفاعی بوده است و از نظر سبک معماری با این بنای تاریخی قابل مقایسه است. سفال نسبت به دیوار قدمت بیشتری را نشان می دهد. اهالی ایلام قلعه را منسوب به عصر حاکمیت والیان لرستان و پشتکوه می دانند، اما بررسی شواهد فرهنگی سطح محوطه بنا، قدمت بیشتری را نشان می دهد. البته ممکن است این دژ قبل از دوره حکومت والیان ساخته شده باشد. به هر حال، اظهار نظر در مورد تاریخ بنا و موقعیت تاریخی آن بستگی به انجام پژوهش های باستان شناسی دارد.

استحکامات قلعه اسماعیل خان

ورودی قلعه در ضلع غربی قرار دارد. شیب دیوارهای این قلعه در قسمت غربی بسیار تند و قطر برجک‌های دیده‌بانی اطراف بنا، سه متر است سطح داخلی دیوارها با استفاده از ملاط گچ اندود شده و پلان دیوار به صورت مدور است. این اثر در سال ۱۳۹۰ به شماره ۳۰۳۲۶ در مجموعه آثار ملی به ثبت رسیده است (آرشیو میراث فرهنگی استان ایلام).

قلعه اسماعیل خان

معماری ابنیه تاریخی ایلام (قرون متأخر اسلامی)

باغ و عمارت فلاحتی: این مجموعه در خیابان آیت‌الله حیدری و در محله شادآباد ایلام (از محلات قدیمی ایلام) از دوره پهلوی اول بر جای مانده است. عمارت فلاحتی در بخش مرکزی یک باغ منظم ایرانی ساخته شده و یک رشته قنات آب مورد نیاز این باغ ایرانی را تأمین می‌کند. در گذشته این مجموعه، دارای خیابان‌ها و راهروهای منظم بود. از جهتی این باغ ایرانی شامل: گونه‌های درختی متنوع که با اقلیم این منطقه هم‌خوانی داشته در ردیف‌های منظم و قطعات اختصاصی بوده است. متأسفانه در سال‌های اخیر با احداث ساختمان جهاد کشاورزی و تأسیسات مربوطه، به‌ویژه ساختمان احداثی بخش شمالی، نمای عمارت را از بین برده است و این باغ ارزشمند ایرانی موقعیت تاریخی خود را از دست داده است.

عمارت فلاحتی ایلام: عکس از محمودیان

در سال ۱۳۹۰ با محصور کردن عمارت مرکزی و تبدیل آن به موزه کشاورزی اقداماتی در جهت بازسازی و حفظ این میراث تاریخی صورت گرفت. عمارت فلاحتی، با حوض احداثی در محوطه جنوبی بنا و فضای سبز پیرامون آن، که زیبایی ویژه‌ای به این مجموعه داده است، در سال ۱۳۲۶ هـ.ق به دستور غلامرضاخان، والی پشتکوه احداث گردیده است.

باغ ایرانی معروف به فلاحتی در استان ایلام

قلعه والی ایلام (قلای مالیه): قلعه معروف به قلای مالیه در دوره قاجاریه نزدیک چشمه بی بی بر روی تپه‌ای تاریخی به نام چقا میرگ در شهر ایلام بنا گردیده است. این بنا در سال ۱۳۲۶ هـ ق به دستور غلامرضاخان والی (ابوقداره) برای استقرار حکومت خود ساخته شده است. قلعه مذکور سه ورودی در سه ضلع دارد. ورودی اصلی به شیوه هشتی منظم با طاق و دورچین آجری است.

سقف کلیه اتاق‌ها از ملات گچ و آجر است. در آن‌ها از انواع و اقسام قوس‌های باربر و غیر باربر (تزیینی) به شیوه رومی استفاده شده است و اطراف آن‌ها را با شکستگی و برجسته نمودن آجرها و همراه با کاشی‌های ریز رنگی تزیین کرده‌اند. قلعه اتاق‌های زیر زمینی دارد. با توجه به وجود شومینه و معماری خاص زیرزمین‌ها، احتمالاً از آن به عنوان محل استراحت در بهار و تابستان و گاه به عنوان زندان و شکنجه‌گاه استفاده می‌شده است.

قلعه والی ایلام

اتاق شاه‌نشین پنجره بزرگ چوبی، گچ‌بری‌های زیبا با نقوش گل و گیاه و نیز حوض سنگی کوچک دارد. بیشتر اتاق به وسیله هنرمندان ایرانی آئینه کاری شده که در جریان جنگ تحمیلی تخریب گردیده و در بازسازی بنا، آئینه کاری آن حذف شده است. در بخشی از اتاق‌ها هنوز نمونه آئینه کاری ملاحظه می‌شود. شیشه‌های رنگی پنجره‌ها ضمن زیبایی ظاهری برای دفع حشرات نیز مورد استفاده قرار گرفته است.

قلعه ژاندارم‌ری: این بنا در ضلع جنوبی میدان ۲۲ بهمن ایلام از دوره قاجاریه برجای مانده بود. بنای مذکور به‌عنوان مقر نظامی شهر ایلام (قلعه ژاندارم‌ری سابق) از مصالح سنگ و گچ و در دو طبقه ساخته شده بود. متأسفانه این اثر تاریخی که به‌عنوان یک دژ نظامی در بخش مرکزی شهر ایلام خودنمایی می‌کرد در دوره حکومت پهلوی اول کاملاً تخریب گردید.

قلعه علیقلی خان ابوقدره: این بنا از معدود ساختمان‌های مسکونی متعلق به دوره حکومت والیان در شهر ایلام بوده که متأسفانه جز نامی، آثاری از آن برجای نمانده است. این بنا در بخش غربی بلوار جنوبی ایلام و در مکان فعلی دبیرستان پروین اعتصامی ایلام ایجاد شده بود. به گفته معمرین این بنا در دو طبقه و با مصالح سنگ و خشت ساخته شده و تاده پنجاه هجری شمسی پا برجا بوده است. یکی از چشمه‌های پر آب دشت میان کوهی ایلام در این محدوده جاری بوده است (محمودیان، ۱۳۹۶، ۵۵).

منابع

۱. ارمغان، مریم. (۱۳۸۸). ارزش‌های معماری بومی ایران در رابطه با رویکرد پایدار. مجله روستا، ش ۱۳.
۲. ایزدپناه، حمید (۱۳۶۳)، آثار باستانی و تاریخی لرستان، انتشارات آگاه، چاپ دوم.
۳. بیگ‌محمدی، حسن. (۱۳۸۰). فرهنگ شهرنشینی و توسعه پایدار. مجله جغرافیا، شماره ۱۳.
۴. پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۳). سبک‌شناسی معماری ایران. نشر معمار، تهران.
۵. (۱۳۸۳). معماری اسلامی ایرانی. انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
۶. خلیلیان، علی محمد؛ (۱۳۷۹)، ایلام در گستره تاریخ، فرهنگ ایلام، شماره ۳ و ۴ (۶۲-۶۷).
۷. راولینسون، سر هنری (۱۳۶۲)، سفرنامه راولینسون، ترجمه سکندر امان‌اللهی، انتشارات آگاه،
۸. رضایی، مسعود. و وثیق، بهزاد. (۱۳۹۲). معماری همساز با اقلیم. دومین همایش ملی اقلیم، اصفهان.
۹. ساکی، علیمحمد (۱۳۶۳)، جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان، نشر کتابفروشی محمدی، خرم‌آباد

۱۰. سرفراز، علی اکبر و بهمن فیروزمندی (۱۳۷۳)، مجموعه دروس باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی، ماد هخامنشی اشکانی ساسانی، جهاد دانشگاهی هنر، چاپ اول.
۱۱. سعیدی، فرخ (۱۳۷۸)، راهنمای تخت جمشید، نقش رستم و پاسارگاد، پازینه، تهران.
۱۲. سهرابی، محمد (۱۳۸۶). شهر و شهرنشینی در ایران، جامعه‌شناسی شهری. خرم‌آباد، انتشارات شاپور خواست.
۱۳. صراف، محمدرحیم، ۱۳۷۲، نقوش برجسته ایلامی، انتشارات جهاد دانشگاهی
۱۴. عزیزی، مهدی. (۱۳۸۰). تراکم در شهرسازی. اصول و معیارهای تعیین تراکم شهری، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۵. فرجی، عبدالله، غلامی، عدالت. (۱۳۹۱)، بهره‌گیری از معماری سنتی در جهت کاهش مصرف انرژی با توجه به شرایط اقلیمی نمونه موردی شهر کرمانشاه، دومین همایش ملی اقلیم، ساختمان و پهنه‌سازی مصرف انرژی (با رویکرد توسعه پایدار
۱۶. فلامکی، محمدمنصور. (۱۳۸۱). ریشه‌ها و گرایش‌های نظری معماری. نشر فضا، تهران.
۱۷. کریمی، حمید. (۱۳۸۰). توسعه پایدار شهری. انتشارات پرهام، تهران.
۱۸. کامبخش فرد، سیف‌اله (۱۳۷۴)، معبد آناهیتا، سازمان میراث فرهنگی، چاپ اول.
۱۹. کیانی، محمد یوسف (۱۳۶۸). با همکاری سیف‌اله کامبخش فرد، دره‌شهر، شهرهای ایران، جلد ۳، تهران: چاپخانه فرهنگ و ارشاد اسلامی
۲۰. گزارش بررسی و مستندسازی آثار باستانی استان ایلام، میراث فرهنگی و گردشگری ایلام
۲۱. گزارش شناسایی و مستندسازی آثار شهرستان مهران، میراث فرهنگی و گردشگری ایلام، ۱۳۸۲
۲۲. گزارش فاز اول تعیین حریم تپه چگا آهوان مهران، میراث فرهنگی و گردشگری ایلام، ۱۳۸۲
۲۳. مجموعه مقالات، ۱۳۷۹، دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران در ارگ بم، سازمان میراث فرهنگی
۲۴. لک‌پور، سیمین؛ (۱۳۸۹)، کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی دره‌شهر (سیمره)، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی پازینه.
۲۵. ملک شهیمزادی، صادق (۱۳۷۳)، مبانی باستان‌شناسی ایران، بین‌النهرین، مصر، جهاد دانشگاهی.
۲۶. محمدخانی، احسان. (۱۳۹۳). چگونگی تأثیر معماری پایدار در معماری بومی گذشته و معماری نوین امروزی. کنگره بین‌المللی پایداری در معماری و شهرسازی، شهر مصدر.
۲۷. (۱۳۹۴) جغرافیای تاریخی و گردشگری شهرستان ایلام، نشر زاگرو.

۲۸. (۱۳۹۵)، میراث ماندگار، نشر زاگرو، ایلام
۲۹. (۱۳۹۳)، آشنایی با معماری تزیینی، نشر زاگرو، ایلام
۳۰. (۱۳۹۳). آشنایی با معماری ایران، ایلام: نشر زاگرو.
۳۱. (۱۳۹۳). آشنایی با تاریخ معماری، ایلام: نشر زاگرو.
۳۲. (۱۳۹۶). قلعه‌های تاریخی ایلام، ایلام: نشر زاگرو.
۳۳. (۱۳۹۵). هنر و معماری اسلامی (جهان اسلام)، ایلام: نشر زاگرو.
۳۴. محمودیان، فاطمه (۱۳۹۳)، بررسی شیوه رویارویی معماران سنتی با مسائل اقلیمی و زیست محیطی، همایش ملی میراث های ماندگار، ایلام.
۳۵. مظاهری، خداکریم؛ (۱۳۹۵)، گزارش بررسی و شناسایی آثار فرهنگی و باستانی چوار، سازمان میراث فرهنگی استان ایلام.
۳۶. واندنبرگ، لویی (۱۳۴۸)، باستان‌شناسی ایران باستان، ترجمه عیسی بهنام، دانشگاه تهران.
۳۷. هول، فرانک؛ (۱۳۸۱)، باستان‌شناسی غرب ایران، ترجمه زهرا باستی، تهران: انتشارات سمت.

Investigation of traditional architecture and durability of historical buildings (Case study: Historical monuments of Ilam province) Zainab Lotfi, Azadeh Mahmoodian

Abstract

Historical spaces as a part of traditional architectural structures have followed sustainable development policies. Due to its importance and necessity, this category is one of the key issues that can be raised in scientific and practical centers. On the other hand, the environment, climate and its changes, the issue of reducing energy consumption and ecological issues are other influential factors in the formation of sustainable architecture policies. Traditional architecture is a model of Iranian architecture that follows the important methods of sustainable architecture. Examination of the architectural style of historical buildings as traditional Iranian architectural models over time shows that these buildings have remained stable and resistant in the face of many natural and geographical phenomena. In the context of traditional architecture, buildings are built in such a way that they have the least negative impact on the environment, therefore, a new approach to modern architecture is needed in order to use traditional architecture in order to revive Iranian architecture. Therefore, in this article, this goal is pursued so that by introducing the historical spaces in different climates of the Iranian plateau and the valuable features of traditional architecture, we can preserve the precious heritage of traditional Iranian architectural patterns.

Key words: traditional architecture, historical Monuments, windcatcher, Seimareh, sustainability, plastering.